
Tatjana Filipić i Efterpi Đukić

Tipološka i funkcionalna analiza srednjovekovnih lula sa lokaliteta Šabačka tvrđava

U periodu od 1963. do 1972. godine, a potom i tokom 2004. godine, na lokalitetu Šabačka tvrđava, prilikom arheoloških istraživanja, konstatovano je oko 430 lula koje se datuju u vreme od 17. do 19. veka. Cilj istraživanja bio je da se na ovoj seriji izvrši tipološka i funkcionalna analiza, kako bi se ustanovilo njihovo kulturno i hronološko opredeljenje. Analiza je pokazala da najveći broj lula pripada turskom tipu, među kojem razlikujemo 11 varijanti, zatim mešovitom tipu tursko-austrijskih lula, kao i austrijskom tipu. Rezultati pokazuju da su ovi predmeti najvećim delom služili za konzumaciju duvana, ali i hašiša. Sudeći po kontekstu nalaza, korisnici ovih predmeta bili su vojnici koji su opsluživali artiljerijsko utvrđenje. Takođe, analiza potvrđuje istorijske podatke o naizmeničnom osvajanju tvrđave od strane Austrougarske i Turske tokom perioda 17–19. veka. Kako do sada istraživači nisu posvetili veliku pažnju ovoj vrsti nalaza, ovaj rad može poslužiti kao osnova za dalja tipološka i funkcionalna istraživanja ovakvih nalaza, pre svega na graničnom pojasu nekadašnjeg turskog i austrijskog carstva u našoj zemlji.

Uvod

Šabačka tvrđava se prvi put u istorijskim spisima pominje 1454. godine, pod imenom Zaslou, iako je sagrađena pod turskom vlašću 1470. godine, na obali Save, na oko jedan kilometar severozapadno od današnjeg centra Šapca (Arsić 2004: 18). Tokom istorije ovo utvrđenje je često prelazilo iz turskih u ugarske ruke i obrnuto. Tako je već 1476. godine Turska vojska predala vlast ugarskom kralju Matiji

Korvinu. Sultan Sulejman Veličanstveni je 1521. godine vratio Šabac pod tursku vlast (Milutinović 2004: 12). Nakon drugog austro-turskog rata (1716–1718. godine), odredbom Požarevačkog mira, cela severna Srbija, pa i Šabac, pripala je Austriji. Odlukom Beogradskog mira 1739. godine austrijska vojska ruši i napušta utvrđenje, koje potom zauzima i obnavlja turska vojska. Nakon četvrtog austro-turskog rata, sve do druge polovine 19. veka, tvrđava je bila pod vlašću Turaka (Milutinović 2004: 12).

U periodu od 1963. do 1972. vršena su manja iskopavanja od strane arheologa Milivoja Vasiljevića (Narodni muzej Šabac), da bi tokom 2004. godine bila vršena zaštitna istraživanja Šabačke tvrđave, koju je vršio Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Valjeva, u saradnji sa Narodnim muzejem iz Šapca. U tom periodu iskopavan je centralni deo artiljerijskog utvrđenja, koji je očuvan do danas. U kulturnom sloju iz turskog perioda pronađen je veliki broj glinenih lula, koje sa nalazima sa prethodnih iskopavanja čine celu zbirku sa ovog lokaliteta (Ković 2004: 34).

Lule su izrađivane iz kalupa, što se primećuje u vidu štiklova, koji su kod nekih primeraka više, a kod nekih manje izraženi. Kalup za pravljenje lula, koji prave sami lulari, sastoji se iz dva dela koji se na jednoj polovini kalupa spajaju pomoću nekoliko drvenih čepova i uklapaju u drugi deo kalupa (Širola 1934: 29). Spoljni deo kalupa je pravljen od drveta, a unutrašnji od kalaja (Širola 1934: 30). Ako je lular želeo da napravi lulu sa ukrasima iz kalupa, morao je prvo da napravi model u tvrdom drvetu sa svim ukrasima koje je želeo da lula ima, a nakon toga bi preko modela nalio kalaj i time dobio negativ. Pre nego što se glina utisne u kalup, unutrašnjost nega-

Tatjana Filipić (1988), Beograd, Serdara Janka Vukočića 11, učenica 4. razreda škole za mašinstvo i umetničke zanate "Tehnoart" u Beogradu

Efterpi Đukić (1988), Beograd, Gradištanska 14a, učenica 4. razreda škole za mašinstvo i umetničke zanate "Tehnoart" u Beogradu

MENTOR: Tamara Mladenović, student I godine arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu

tiva premazuje se mašču, kako bi se lakše izvadila gotova lula po sušenju gline. Nakon sklapanja kalupa, nabijaju se klinovi u još svežu glinu i time se dobijaju šupljine za vrat i ložište, a po skidanju kalupa zakrivljenom iglom se pravi prolaz između vrata i ložišta, nakon čega sledi pečenje na niskoj temperaturi (Širola 1934: 30).

Materijal i metode

Serijska lula koja je obrađivana brojala je oko 430 primeraka koji su morali biti inventarisani, a nakon toga i analitički obrađeni, što je podrazumevalo tipološku i funkcionalnu analizu materijala. Za obradu je sastavljen poseban karton za lule koji je, pored opštih podataka, sadržao i podatke vezane za same elemente lula, odnosno opis i veličinu svake lule ponaosob. Zahvaljujući tome, uz pomoć Divne Gačić, arheologa i kustosa u Muzeju grada Novog Sada, urađena je tipologija lula. Tipologija je zasnovana na osnovu izgleda samih lula tj. veličine, motiva ukrašavanja, oblika pojedinih delova lula i da li su glazirane ili ne.

Problem i cilj istraživanja

Ovo istraživanje imalo je za cilj da se neobrađena zbirka lula analitički obradi, kako bi se utvrdilo njihovo kulturno i hronološko opredeljenje, kao i njihova funkcija.

Osnovni problem ovog istraživanja je bio taj što na našim prostorima ne postoji publikovana tipologija lula. Drugi problem je bio nedostatak terenske dokumentacije i, pored toga, nepostojanje preciznog konteksta nalaza za većinu lula, osim da potiču sa Šabačke tvrđave.

Rezultati

Analitička obrada, na osnovu načina izrade, ukrašavanja i veličine glavnih delova lula, pokazala je da u ovoj seriji razlikujemo tri osnovna tipa lula: austrougarske, tursko-ugarske i turske.

Tip I – austrougarske lule su najmanje zastupljene sa svega tri primerka u seriji. One su jednostavnog oblika, sa dužim vratom i ložištem, naglašenom krunom, dok im je osnova polukružnog oblika, sa dimnjakom blago izvijenim ka spolja levkastog oblika (T I/1). Ornament je jednostavan,

izrađen radlom ili iz kalupa, sa pečatom na vratu, na kom se nalazi ime radionice. Prvi primer su dve austrougarske lule od kojih jedna na vratu ima pečat na kome stoji natpis HELLER BUDAPEST, dok je na drugoj primetan natpis HELLER. Na ložištu oba primerka beležimo pečat sa motivom glave konja (T I/1). Ovi pečati direktno ukazuju na to da su ove lule izrađivane u radionici iz Budimpešte.

Tip II – tursko-ugarske lule su zastupljene sa svega 21 primerkom, po formi su međusobno sličnog izgleda, dok je razlika primetna u dimenzijama vrata i ložišta (T I/2). Tako razlikujemo one koje imaju kratak vrat i duže ložište, kao i one sa dužim vratom i kraćim ložištem. Gomji deo recipijenta je cilindričnog oblika sa polukružnom ili nenaaglašenom osnovom, dok je vrat sa izraženom krunom kružnog ili osmougaonog oblika. Ornamenti koji se javljaju kod ovog tipa su biljni motivi i geometrijske šare. Motivi su rađeni radlom, utiskivanjem ili iz kalupa. Kao i prethodni tip, i ovaj na nekim primercima poseduje pečat koji sadrži motiv inicijala koji su pisani latiničnim pismom. Takav jedan primerak pečata ima u gomjem delu slovo S, u središnjem delu slova P J, dok se u donjem delu nalazi slovo W. Lula je uglastog oblika, jednostavna i bez ukrasa (T II/11). Pečati su uglavnom kružnog oblika, sa geometrijskim znakom unutar kruga. Ipak beležimo jedan primerak lule sa loptastim recipijentom ukrašenim horizontalnim urezima, sa kratkim čibukom i koja na sebi ima kružni pečat. Takođe, beležimo i primerak lule sa loptastim recipijentom šarama u obliku paunovih pera, kratkim čibukom i pečatom ovalnog oblika sa znakom u centru.

Tip III – turske lule. U ovoj seriji pronađen je znatno veći broj turskih lula, ukupno 279 primeraka, koje su zbog brojnosti i raznovrsnosti oblika morale biti podeljene u 11 varijanti.

Osnovnu varijantu (tip III) turskih lula karakteriše ložište koje je kratko i izvijeno ka spolja, sa kratkim vratom koji ima naglašenu krunu (T I/3). Dno je izraženo, najčešće trouglastog oblika. Kao ornament se koriste stilizovani biljni motivi, geometrijski oblici (vertikalne i horizontalne linije, kružići i sl.), kao i kombinacija ova dva stila. Motivi su izrađivani uz pomoć radla, urezivanjem ili iz kalupa. Ornament kod većine ovih primeraka se, po načinu izrade, može porediti sa filigranskim radom. I u ovom slučaju prisutan je pečat radionice.

Prvoj varijanti turskih lula (tip III/a) pripadaju neukrašene lule, jednostavnog ložišta sa dužim vra-

tom i naglašenom ili manje izraženom krunom, koja je obično zvezdastog oblika. Konstantovano je 44 komada (T I/4). Dno ovih lula je ravno i ponekad zaobljeno. Sledeću varijantu (tip III/b) čini pet primeraka lula koje se od ostalih izdvajaju po tome što su glazirane. Imaju kratko ložište, koje je izvijeno ka spolja ili je cilindričnog oblika, sa kratkim vratom, koji može imati naglašenu krunu, dok je kod nekih od njih dno poluloptasto (T I/5). Njihova glazura je obično zelene boje, mada beležimo i jedan primerak sa braon glazurom. Ukrašavanje je rađeno iz kalupa ili ručnim urezivanjem. Kod ovih lula nije zabeleženo prisustvo pečata. Trećoj varijanti (tip III/c) pripadaju četiri lule sa rozetom u vidu cveta (T I/6), od kojih je nekoliko glazirano. Međutim, među obrađenim materijalom postoji primerak koji na sebi ima rozetu u obliku točka. One su rađene iz kalupa ili urezivanjem. Vrat ovih lula je duži, sa naglašenom i nenaglašenom krunom, dok je dno zaobljeno.

Lule sa jasno definisanom osnovom čine sledeću varijantu (tip III/d), i čini je 32 primerka (T I/7). One imaju kratak vrat sa naglašenom krunicom, kratko ložište izvijeno ka spolja koje može biti ukrašeno, sa naglašenim i manje izraženim dnom. Ovi primerci ukrašeni su radlom, urezivanjem, utiskivanjem pečata sa raznim oblicima i iz kalupa. Među motivima koji su utiskivani razlikujemo biljne motive, geometrijske oblike i kombinaciju istih. Oko osnove se javljaju ornamenti u vidu latica, stilizovanih cvetova i rebrastih ureza u nizu. Lule sa sferičnom osnovom i levkastim gornjim delom recipijenta pripadaju sledećoj varijanti (tip III/e), i ima ih ukupno 25 (T I/8). One imaju kratak vrat sa naglašenom krunicom, kratko ložište i jasno naglašeno dno. Primerci mogu sadržati ornament rađen radlom ili iz kalupa, ali mogu biti i neukrašene. Narednoj varijanti (tip III/f) pripadaju lule dugačkog levkastog vrata, koji može biti jednostavan bez ukrasa ili ukrašen biljnim motivima, linijama i utiskivanjem geometrijskih oblika. Konstantovano je 73 primeraka. Ovi ornamenti su rađeni radlom, urezivanjem ili utiskivanjem. Kruna može biti naglašena, zvezdastog oblika ili nenaglašena, dok je dno naglašeno (T II/1). Sledeću varijantu (tip III/g) čini sedam primeraka lula sa ložištem u obliku ljiljana, kratkog i jednostavnog vrata bez ukrasa i sa naglašenom krunom. Osnova ovih lula ima oblik cveta izveden iz kalupa, dok je gornji deo recipijenta, koji čini dimnjak, izvijeno ka spolja, pa liči na cvet ljiljana (T II/2). U

narednu varijantu (tip III/h) se ubrajaju lule sa osnovom u obliku diska sa naglašenim ili nenaglašenim dnom, a gde forma diska može biti ravna ili polukružna, kao i u obliku cveta, konstantovano je 27 primeraka. Ložište, koje na sebi sadrži biljne motive, levkastog je oblika, dok vrat može biti kratak sa krunom koja na sebi ima ukras rađen radlom, pečatom, urezivanjem, ukrasom izvedenim iz kalupa ili utiskivanjem (T II/3). Lule koje imaju kratak vrat i ložište sa poluloptastom osnovom i cilindričnim dimnjakom pripadaju sledećoj varijanti (tip III/i), i konstantovano ih je 17. One imaju naglašenu krunu i ukrase rađene radlom, utiskivanjem iz kalupa (T II/4). Narednoj varijanti (tip III/j) pripada samo jedna lula koja svojim izgledom podseća na čizmu (T II/5). Ona ima jednostavan duži vrat sa naglašenom krunom i poluloptastom izbočinom na dnu. Ukras na njoj urađen je utiskivanjem i iz kalupa. Poslednju varijantu (tip III/k) u grupi turskih lula čine one izrađene od jako kvalitetne i masne gline, i konstantovano ih je 11. Kratkog su i jednostavnog vrata, ukrašenog radlom sa naglašenom krunom. Jedan primerak ima očuvan ljudski lik na ložištu, verovatno muškarca (T II/6).

Jedan broj fragmenata lula u obrađenoj seriji zbog svoje neočuvanosti nije mogao da se svrsta ni u jedan od određenih tipova (tip IV). Ipak, treba izdvojiti tri jedinstvena primerka (tip IV/a), za koje možemo pretpostaviti da su italijanskog porekla. Sva tri primerka imaju kratak vrat i ložište, kao i ukrase rađene iz kalupa, u vidu horizontalnih useka oko ložišta (T II/7).

Važno je napomenuti da u onim varijantama gde imamo prisustvo pečata motiv se sastoji od arapskih slovnih simbola, čije značenje nismo bili u mogućnosti da utvrdimo (T II/8-10).

Diskusija

Tiploška analiza serije lula sa lokaliteta Šabačka tvrđava jasno pokazuju da su one pripadale vremenu od 17. do 19. veka i da su izrađivane kako u austrijskim, tako i u turskim radionicama. Rezultati pokazuju da je na ovom lokalitetu, koji se nalazio na samoj granici Turskog i Austrijskog carstva, dolazilo do uticaja dve kulturne skupine tog doba. Takođe, pojava mešovitih tipova tursko-austrijskih lula pokazuje da mešanje kulturnih uticaja nije zaobišlo ni ovu vrstu predmeta.

1

2

3

4

5

6

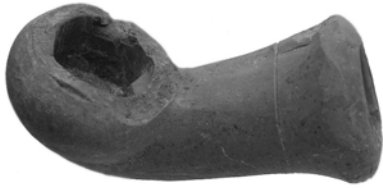
7

8

T I

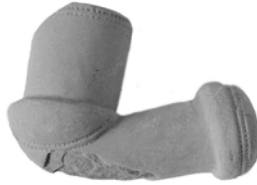
1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

T II

Analiza je pokazala da je najveći broj lula korišćen za konzumiranje duvana. Interesantno je da je veličina lula zavisila od trenutne situacije uvoza i eventualnog uzgoja duvana. Naime, lule manjih dimenzija su služile, osim za pušenje hašiša, i za duvan, onda kada je bilo zabranjeno njegovo konzumiranje i gajenje (Križanac 2007: 21). U Evropi se često dešavalo da duvan bude zabranjen i njegova ilegalna konzumacija je imala najstrože kazne, kao što je vešanje na licu mesta (Križanac 2007: 21). I pored toga, duvan je ilegalno uvožen u razne delove Evrope, što dokazuju nalazi manjih lula, koje beležimo i u okviru obrađene serije.

S druge strane, beležimo i one lule koje su korišćene za konzumaciju hašiša. One su malih dimenzija sa dnom u obliku cveta i recipijentom zvonastog oblika, crvenkaste boje, koje su služile za hašiš (T II/12-13).

Kako precizan arheološki kontekst gotovo svih nalaza nije poznat teško je dati sveobuhvatni sliku konstatovanih nalaza. Ipak, sudeći po tome da su svi nalazi pronađeni u artiljerijskom utvrđenju možemo istaći da su njihovi korisnici pre svega bili vojnici.

Zaključak

Na osnovu izvedene analize možemo zaključiti da je na lokalitetu Šabačka tvrđava najzastupljeniji tip turskih lula. U daleko manjem broju je zastupljen tip austrijskih, kao i mešoviti tip tursko-austrijskih lula. Sudeći po kontekstu nalaza korisnici ovih predmeta bili su vojnici koji su opsluživali artiljerijsko utvrđenje od 17. do 19. veka.

Sudeći po rezultatima najveći broj lula korišćen je za konzumaciju duvana, ali beležimo i one primerke koji su služili i za konzumaciju hašiša.

Takođe, na osnovu analize ovih predmeta, može se izneti potvrda istorijskih izvora koji pokazuju da je u ovo vreme Šabačka tvrđava naizmenično osvajana od strane turskog i austrijskog carstva.

Problem lula, pre svega na granici dva carstva, u našoj zemlji ostaje otvoren. Dalja istraživanja na ovoj vrsti nalaza mogla bi u mnogo čemu doprineti poznavanju života na granici u periodu od 17 do 19. veka.

Zahvalnost. Zahvaljujemo se Narodnom muzeju iz Šapca i istoričaru Svetlanki Milutinović na ustupljenom materijalu, kao i arheologu Muzeja grada Novog Sada, Divni Gačić, na pomoći pri određiva-

nju tipologije i davanju stručnih saveta koji su nam pomogli u izradi ovog rada.

Literatura

Arsić R. 2004. Šabačka tvrđava – arheološka istraživanja U *Stari grad Šabac – katalog izložbe*. Valjevo – Šabac: Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo, Narodni muzej Šabac, str. 18-28.

Ković G. 2004. Šabačka tvrđava – arheološka istraživanja U *Stari grad Šabac – katalog izložbe*. Valjevo – Šabac: Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo, Narodni muzej Šabac, str. 30-36.

Križanac M. 2007. *Ars Fumandi*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti

Milutinović S. 2004. Šabačka tvrđava – arheološka istraživanja U *Stari grad Šabac – katalog izložbe*. Valjevo – Šabac: Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo, Narodni muzej Šabac, str. 6-17.

Širola B. 1934. *Emografska istraživanja i grada*. Zagreb

Tatjana Filipić and Efterpi Đukić

Analysis of Clay Pipes from the Šabac Fortress

From 1963 till 1972 there were minor excavations of the Šabac fortress performed by Milivoje Vasiljević, and during 2004 by the Institute for the Protection of Cultural Monuments from Valjevo in collaboration with the National Museum of Šabac. During 2004 the central part of the fortress, which is completely preserved, was excavated. A large amount of clay pipes had already been found from the excavations, and with the findings from the last excavations, the number of the complete collection amounts to around 430 pieces.

Our main goal in this research was to analytically analyze the collection of pipes and to establish their cultural and chronological determination. The main problem of this research was the context of the finding place. The typology was made by observing the way that the pipes were made, their decoration and their size. With the help of archaeologist Divna

Gačić, we established 3 main types of clay pipes. The first type are Hungarian pipes, the second type are Otto-Hungarian and the third type are Ottoman pipes. We also determined unclassified pipes which belong to the fourth type. Within these unclassified pipes we have one subtype containing the pipes for which we presume that they are Italian. Ottoman pipes have 11 subtypes because there is a large number of specimens. The pipes are decorated with

stamps, sticks and the usually plants, points, lines and similar motifs. They are made in mold, and most of them have stamps of the workshops that produced them, but there are no pieces of evidence that they were made inside the fortress. There is a possibility that the workshops were downtown, below the fortress, in the place of the today's park. All the pipes belong to the period from the 17th till the 19th century.

